

**ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**

АБАЙ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

ТАХАУИ АХТАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕМІ

ТАҢДАМАЛЫ БАЯНДАМАЛАР

2023 жылдың 9 қарашасында Достық үйінің салтанатты сарайында Тахауи АХТАНОВТЫҢ 100 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің профессорлары жасаған баяндамаларды конференцияға қатысушы зиялы қауым ықыласпен қабылдады.

**Жанғара ДӘДЕБАЕВ,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор**

ТАХАУИ АХТАНОВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ

Тахауи Ахтановтың дүние есігін ашқанына жүз жылдың жүзі болды. Қаһарлы күндер өтті, боранды түндер кетті. Ел жаңарды. Қоғамдық сана жаңғырды. Тахауи Ахтановтың шығармашылық тұлғасына, кісілік келбетіне қаһарлы күндер де, боранды түндер де кірбің түсіре алған жоқ. Жазушы шығармашылығы шырақтай жанған қалпы елдің өскен, өсер өркенінің көз алдында, көңіл төрінде.

Тахауи Ахтановтың романдарында суреттелген дәуір шындығын қабылдау үшін сол дәуір шындығының есігін ашып, төріне шығу міндет емес. Өйткені жазушы романдарында көрініс тапқан дәуір шындығының мәнін бір дәуірдің емес, адамзаттың бүкіл тарихының тереңіне бойлап қана тануға болады.

Жазушының дәуір шындығынан өнер туындысын жасау жолындағы ізденістерін пайымдағанда, бал арасының әрекеті елес береді. Бал арасы бал жасауға қажетті нәрді дала гүлдерінен алады: жайнап, жайқалып тұрған ең асылынан. Жазушының бал арасынан айырмашылығы – ол өзінің болашақ шығармасына негіз болар нәрді дала гүлінен емес, өз гүлінен, өзінің көкірегінде, көңілінде тербеліп тұрған ең бір асыл, аяулы гүлдерінен жинайды. Оқырмандарының игілігі үшін өз көңілінің ең бір асыл, аяулы гүлдерінің нәрін алуға – шын таланттың ғана батылы барады.

Дара таланттың шығармасында дәуір шындығы шайқалып тұрмайды, адамның адамшылық қасиетімен жарасып, жайқалып тұрады. Тахауи Ахтанов романдарының көркемдік әлемінде дәуір шындығы, адамның адамшылық қасиеті

жарасып, жайқалып көрініс тапты. Оның мәнісі талант шынайылығында.

Талант жөнінде жазушының өзі былай деген: «Шынымды айтсам, құдай берген талант бар болса бар шығар. Бірақ, менің кейде, бұндай пікірлер естуімнің берден-бір себебі менің өтірік айта алмайтындығым болса керек деп білемін. Ондай мінез кісіге ылғи пайда бола бермейді... Бірақ шығармаларыма таза пайдасын тигізді. Осы орайда окоптағы күндер еске түседі. Жұрт қарша жауған оқ астында жауға қарсы шабар алдында әркім өзімен-өзі боп, тұнжырап отырады. Ажал күтіп отырған адамдарға жаттанды қызыл сөз айтып, ұран тастауға қалай ғана дәтің жетер. Қастарына барып отыра кетем. Көппен бірге жанды шүберекке түйіп, шабуылға шығамыз. Өз басым «Отан үшін, Сталин үшін» деген сөзді шабуыл кезінде ешкімнің аузынан естіген емеспін. Оған көтерілерде, командирлер: «Алға», - деп айқайлайды да, артынан онша құлаққа жаға бермейтін сөз кетеді. Осындай майдан шындығының газет пен кинода қалай бұрмаланғанын көріп, қарадай зығырданым қайнайтын менің майдан өмірін қаз-қалпында жазбауға хақым жоқ деп білдім» [1].

Жазушы соғысқа 1942 жылдың күзінен бастап аяғына дейін қатысқан [2, 350]. Соғыста көргендері, бастан өткізгендері аз болмаған. Қаламгер олардың бәрін емес, өмірлік ерекше мағынасы бар оқиғаларды таңдап алып, соларды ғана шығармашылық ой қазығына байлады. Кейіпкерлерін қатал сынға салуды оң көрді. Осы тұрғыда өз шығармасына соғыстың ең қатерлі кезеңін, 1941 жылдың күзін, таңдап алды. Үш жыл бойы соғыстың от-жалынында жүріп көрген-білгенін, бастан кешкендерін 1941 жылдың күзінің қаһарлы күндеріне топтап суреттеді. Жазушы соғыстың сұрапыл оқиғаларын эпикалық кең құлашпен суреттей отырып, соғыс сұрапылы, соғыстың қауіп-қатері, өмір мен өлімнің бетпе-бет тіресіп, аяспай шайқасқан шындығы арқылы ашылатын адам характерлеріне ерекше мән берді.

«Қаһарлы күндер» романының көрікті көркемдік ерекшеліктерін қапысыз таныған М. Әуезов аурухана төсегінде операция күтіп жатып, авторға жазған хатында: «Сенің үлкен еңбегің, өзіңді кең құлашыңмен, өнімді өріс-өрнегіңмен емін-еркін танытқан шығармаң – «Қаһарлы күндер» [3, 375], - деп, ыстық лебізін білдірді. «Қаһарлы күндер» романының М. Әуезов таныған ерекше сипаттары, дәуір шындығын суреттеудегі эпикалық кең тынысы, адам жанының шындығын танытудағы өнімді өріс-өрнегі жазушының шығармашылық

даралығын анықтаған басты поэтикалық құндылыққа айналды. «Қаһарлы күндер» (1956) романында айрықша айшықталған дара шығармашылық мәнер жазушының «Боран» (1963), «Шырағың сөнбесін» (1973) романдарында көркем жалғастығын тапты.

«Боран» романының жазылу тарихын көзкөргендер жазушының Сапа есімді інісінің басынан өткен оқиғалармен байланысты түсіндіреді. 1960 жылдардың басы. Жазушының інісі Сапа ауылда шаруашылық басшысы болып жүрген. Қатты қыста мал қырылып, шаруашылық шайқалды. Қоғамдық малдың қырылып, халық шаруашылығының шайқалуына себепкерлерді іздеу басталғанда, ауыртпалық Сапаға түседі. Інісінің жағдайын білмек мақсатпен жазушы Атырау мен Жайық бойындағы елге келіп, болған істің мән-жайына көз жеткізеді. «Боран» романының жазылуына жазушының інісінің басындағы осы оқиғалар түрткі болған [4, 53].

«Борандағы» басты тұлға соғысқа қатысқан, соғыстың небір сұмдығын бастан өткерген. Оның елге аман келіп, бейбітшілік заманда бейбіт кәсіппен айналысып жүріп көргені соғыс сұрапылынан асып түспесе, кем түспеді. Жазушы бұл тұста да кейіпкерлерін дәуірдің ақиқат шындығы кеңістігіне алып келіп, адамдар арасындағы бітіспес, бітпес қарсылықтар мен қақтығыстардың «терең жардай, өткелсіз шыңырау» [5, 400] жағасына шығарады, адам жанының шыны мен сырын сол терең жардай, өткелсіз шыңырау жағасында толғайды.

«Қаһарлы күндер» мазмұнын түзген дәуір шындығының ерекше мәнімен де, эпикалық кең тынысымен де, кейіпкерлерінің парасат байлығымен, жан дүниесінің терең сырымен де қазақ романының тамаша үлгісі еді. Уақыт өте келе автор осы шығармасына сын көзімен қарады. Сын көзімен қарай отырып, былай деді: «Адам» және «соғыс» дейтін бір-біріне мүлде кереғар, қабыспайтын ұғымдардың қалайша тоғысуы толғандырды мені. Солай ойлауым мұң екен, «Қаһарлы күндерден» мен мүлде кеттім... Мұның себебі «Қаһарлы күндердің» ескіріп қалғанында емес. Гәп – менің «соғыс» деген мағынасыз нәрсеге көзқарасымның мүлде өзгергендігінде және осы жаңа көзқарасыммен бұрынғы пайымдауларымды түбірімен қайта қарауымда жатыр. Сөйтіп, «соғысты» да, «адамды» да басқа көзбен көруімде жатыр» [6, 400]. Жазушының «Боран», «Шырағың сөнбесін» романдары осы көзқарастың жарығында жазылды.

Тахауи Ахтанов романдарында бейнеленген дәуір шындығы – жазушы өз көзімен көрген, өз басынан өткізіп білген, көре, біле

тұрып оның қайшылықты сырына, күрделі, қиын да қилы қактығыстар жүйесіне бар болмысымен терең бойлаған шындық. Жазушы дәуір шындығын дәуір адамдарының жан дүниесінің, ерік-жігерінің, ақыл-ойының шынайы шегінде суреттеді. Онда трагедиялық күй мен қаһармандық рух сазы бірдей сезіледі, қарапайым адамның ерен еңбегінің азабы, адал өмірінің жұбанышы мен өкініші толқындай тулап, көлдей шалқиды. Дәуір шындығын дәуір адамдарының жан сезімінің, ерік-жігерінің, ақыл-ой қуатының шырқау шегінде суреттеу, трагедиялық күй мен қаһармандық рух сазын қатар өру, қарапайым адамның ерен еңбегінің азабын, адал өмірінің сырын теңіздей тебіренту дәуірдің тамаша талантының ғана қолынан келеді.

Тахауи Ахтанов дәуірінің тамаша таланты еді.

ӘДЕБИЕТ

1. Ахтан Т. Базарым тарқамасын десең, барыңды бағала // Егемен Қазақстан. – 1994. – 8 қаңтар.
2. Ахтанов Т. Көкейкесті. – Алматы: Жалын, 1980. – 360 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Том 50. Хаттар.
4. Құлбарақов С. Тахауи Ахтанов шығармашылығы. Оқу құралы. – Түркістан: ХҚТУ баспаханасы, 2004. – 171 б.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 18. Зерттеулер, мақалалар / Жауапты шығарушы М. Мырзахметов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 448 б.
6. Мұханбетқалиұлы Қ. Айтулы биік көксеңгір // Ахтанов Т. Махаббат мұңы: Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Раритет, 2005. – 5-12-беттер.

2023

**Қансейіт ӘБДЕЗҰЛЫ,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымының докторы,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері**

ТАХАУИ АХТАНОВ АДАМ ЖАНЫНЫҢ СУРЕТКЕРІ

Өткен жылдары, үстіміздегі жылда жүз жылдық мерейтойлары аталып жатқан әдебиет алыптарының қаламынан руханиятымызға, оның ішінде сөз өнерінде өте құнды, мол мұра қалды.

Бұл қаламгерлердің қазақтың басқа жазушыларынан бір ерекшелігі – олардың барлығы майдангерлер. Екінші дүниежүзілік соғыстың қанды қырғынын көрген, оқ пен оқтың ортасынан алмағайыпта аман қалып, туған елге оралып, қалам еңбегіне отырғандар. Алапат соғыстың тауқыметі мен қасіретін бастан кешкен миллиондаған құрдастары мен окопта бірге жатқан замандастарының оққа ұшып, ажалмен бетпе-бет келген сәттерін көзімен көрген соғыстың тірі куәгерлері еді.

Осыдан оншақты жыл бұрын осынау жүз жылдықтар шеруін бастаған Б.Момышұлы, Қ.Аманжолов, Қ.Қайсенов, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев, Ә.Шәріпов, Ә.Нұршайықов, С.Мәуленов, К.Тоқаев сынды қаламгерлердің шығармашылығын атап өттік. Ұлттық деңгейде, елдік мінберден.

Міне, бүгін қазақтың классик қаламгері Т.Ахтановтың да жүз жылдығы келіп жетті. Кеше ғана Ұлттық кітапханада тағы да бір майдангер жазушымыз, балалар әдебиетінің классигі Мұзафар Әлімбаев ағамызға құрмет көрсеттік.

Келесі жылдары тағы да екі әдебиет алыбының – Әбдіжәмил Нұрпейісов пен Қуандық Шыңғытбаевтың жүз жылдықтары. Екеуі де соғыс жалынына шарпылған, жүректерін оққа төсеп, алапат майдан шындығын көзімен көріп келген шынайы суреткерлер. Бірі – қазақ прозасына, бірі қазақ поэзиясына өлшеусіз үлес қосты.

Жалпы айтқанда, осынау мен атап өткен, аталмай қалған мол шоғыр майдангер қаламгерлердің мұрасын біз ешқашан ұмытпауымыз керек. Олар әдебиетіміздің үлкен бір кезеңін жасады. Қазақ әдебиетіне құнарлы, көп қатпарлы әскери тақырыпты әкелді. Бір-бірін қайталаған жоқ, әрқайсысы өз тақырыбымен, өз қолтаңбасымен көрініп, туған әдебиетімізге қайнары терең, шынайы өмірден тамыр тартқан, көркемдік болмысы күрделі кемел туындыларды өмірге әкелді.

Осынау қаламгерлердің шоғырында жазушы, драматург, аудармашы, әдебиет зерттеушісі Т.Ахтановтың шығармашылығы оқшау көрінеді.

Т.Ахтановтың шығармаларының тақырыбы сан алуан. Бір туындысы екіншісін қайталаған жоқ. Әрине, жазушы майдан, соғыс тақырыбын да айналып өткен жоқ.

Өзі тікелей басынан кешірген оқиғалар алғашқы туындыларының арқауына айналды. Жасандылығы жоқ, соғыстың ащы шындығы қайта сөйледі. Соғыс, майдан тақырыбын тереңнен қопарып, өмірдің өз бояуымен бейнелеп берген, шынайы өмірдің көркем шындығын құнарлы тілмен оқырман жүрегіне жеткізе алған шығармалар қазақ оқырманын бірден елең еткізді. Т.Ахтанов әу дегеннен ешкімді қайталамай, қазақ әдебиетіне құбылыс болып қадам басты. 1961-жылы өмірінің соңғы күндерінің бірінде операция алдында жатқан Мұхтар Әуезов өз аманат-хатын Т.Ахтановқа жолдады. Сол хатында әдебиетіміздің ендігі болашағы сенсің деп жазыпты, жарықтық. Алғашқы туындыларының бірі «Қаһарлы күндер» жарыққа шыққанда әдебиет сыны жарыса жазды. Жаңа туынды, көркемдік бітімі дара туынды үлкен әдеби талқылауға түсті. Осы романымен-ақ жазушы әдебиеттегі үлкен жолын, суреткерлік жолын бастап кетті.

Бұл туындыда қаламгер алдымен өзінің үлкен суреткер, нақты айтсақ адам жанының үлкен суреткері екенін бірден танытты. Мұнда қым-қиғаш, оқырманды жалықтырып жіберетін, бітіп болмайтын шытырман оқиғаларды қоса, қат-қабат жарыстыра баяндай беретін сюжет жоқ. Оның есесіне жау өтінде жүрген, ажал аузындағы қазақ жауынгерлерінің тағдыры, шеккен азабы мен көрген мехнаты, отан қорғап жүрген адамның барлық қасиеттері сынға түсетін соғыс шындығы алдыңғы қатарға шығады.

Әр кейіпкер дараланған, көркемдік тұрғыдан жинақталған. Жазушы адам жанының трагедиясын түп-тамырына дейін үңіліп зерттейді. Әрбір кейіпкерінің жүрегінің түбіне терең бойлайды. Жасанды, жылтырақ бояуы жоқ. Қаны сорғалаған

майдан шындығын көз алдыңа әкеледі. Суреткерге осыдан артық қандай олжа керек? Өз тақырыбына, өз кейіпкеріне адал болудың эталонын да көрсеткен жазушы Тахауи Ахтанов.

Қаламгерлік жанкештілігі, жүрегінің түбіне кір жасырмай оқырманмен риясыз сырласатындығы, кейіпкерін өліп-өшіп сүйетіндігі, сол арқылы адамның қадірін біліп, өмірдің әрбір сәтін бағалауға шақыратын шығарма беттерін бей-жай, жүрдім-бардым оқу мүмкін емес.

Барлық туындыларында адам трагедиясы бірінші орынға шығатынын жоғарыда айттық. Барар жер, басар тауы қалмаған, өз тағдырымен өзі алысқан, ағысқа қарсы жүзетін қайсар, қайтпайтын, маңдайының соры бес елі, бірақ жанұшыра жанталасқан, өзегі мықты, рухы сынбаған кейіпкерлердің тұтас галереясын қазақ әдебиетіне алып келді.

«Қаһарлы күндер» романында автор қарапайым қазақ жауынгерінің майдандағы өмірін, тыныс-тіршілігін, іс-әрекетін терең психологиялық арнада ашады. Бір естелігінде жазушы: «Мен ең алдымен бұғанасы қатпай, майданға кірген, от ішінде есейген өз қатарым туралы айтқым келді. Мені және бір қызықтырған соғыстың шытырман оқиғасы, қауіп-қатері емес, сол соғыс арқылы, қауіп-қатер арқылы ашылатын адам характерлері болды,» - деп жазды. Осы суреткерлік ұстанымынан кейінгі туындыларында да жазушы бір елі ауытқыған жоқ.

«Қаһарлы күндер» романындағы Ержан, Кәкібай, Қартбай, Бондаренко, Көжек сияқты кейіпкерлердің әрқайсысының өмір жолы, майдан шебінде көзге түсетін іс-әрекеттері боямасыз, әсірелеусіз, шынайы, шыншыл эпизодтар арқылы ашылады.

Соғыстың жан түршігерлік ауыр, азапты күндері мен түндері, сол ортада тағдыр кешетін қарапайым жауынгерлердің психологиясы қалың, қатпарлы сюжет арқылы, кейіпкерлердің жан дүниесін терең ашатын тартыстар арқылы, алдауға, арбауға түсіп қалатын, сөйтіп қасірет шегетін қазақ қызы Раушанның бейнесі арқылы қаламгер соғыстың күндерінде де қым-қиғаш өмір үшін арпалыс, күрес, адам баласының бойындағы барлық жақсы, жаман қасиеттері сынға түсетінін шебер жеткізеді. Адамдық сезім, кісілік, адамгершілік қасиеттер соғыс кезінде де баға жетпес байлық екенін сезінесіз.

Кеңестік кезеңдегі көп туындыларда кездесетін жалған сөйлеу, әсіре мақтау, советтік идеологияның талабына орай жауырды жаба тоқу, яғни жасанды суреттер шығармада жоқ.

Кеңес армиясының өміріндегі келеңсіз көріністер, соғыстың алғашқы күндерінде өлімге душар болған миллиондаған

солдаттардың ажал аузында қалуы, шегініс сәттері, жазықсыз қырғынға ұшыраған қыршын жастар-дың обал-сауабын жазушы бүркемелемей, бұрмаламай өмірдің өз суретімен жеткізуге тырысады.

Романда батальон командирі Мұрат Арыстановтың бейнесі халық батыры, жаужүрек қолбасшы Б.Момышұлы-ның тағдырына негізделіп сомдалғаны анық аңғарылады. Ал жазушының есімін әлемге танытқан әйгілі «Боран» романы нағыз психологиялық туынды. Қаламгердің шығармашылығындағы үлкен белесі де, оны әдебиет төріне көтерген, қалың қазақ оқырманының сүйікті қаламгеріне айналдырған да осы атақты роман еді.

Романның бас кейіпкері Қоспанның соғыс жылдарында тұтқында болуы оның кейінгі тағдырына қалай әсер еткені, үнемі алдынан шығып отыратын жазықсыз айыптау, билік тарапынан көрсетілетін қысым, қиянат, сенімсіздік, барлығы, барлығы жалғыз жүрегін оққа тосып, аянбай соғысқан, майдан өртінен дәм бұйырып, алмағайыпта аман қалып, төрт мүшесі түгел, туған еліне оралған еңбек адамының қайшылықты тағдыры көз алдымыздан өтеді.

Бұл жерде алдыңғы қатарға отан қорғаған, қайғы мен қасіретті, азапты күндер мен түндерді бір адамдай басынан кешкен, өзінің соғыс алапатына тұспа-тұс келген ауыр тағдырын адал арқалап өткен адал жанның қолдан жасалған қиянаттан қалайша азап шегетінін жазушы шегіне жеткізе суреттеген.

Сондықтан да романдағы Қоспан бейнесі – трагедияға ұшыраған тұлғаның бейнесі. Сталиндік режим, қызыл империя, репрессиялық жүйе жүз мыңдаған майдангер-лердің тағдырын тәлкекке салып, олардың Отан қорғаудағы еңбегін, ерлігін көк тиынға шығарып, қаншама соғыс алапатынан жүректері жараланып оралған совет солдаттарының қырқыншы, елуінші жылдары кеңес билігі-нің, мемлекеттік, идеологиялық, партиялық саясатының ойыншығына айналғаны бұлтартпас тарихи шындық.

Осынау қаны сорғалаған тарихи шындықты Т.Ахтанов романына арқау етті. Ол заманда бұл жазушылық ерлікке пар-пар еді. Михаил Шолоховтың соғыс тақырыбын, оның алапат азабын, трагедиясын суреттейтін «Адам тағдыры» («Судьба человека») дейтін туындысы сол тұста бүкіл Кеңес Одағын жаулап алып еді. Ал мына Т.Ахтановтың «Бораны» тереңділігі, ауқымдығы, көркемдік деңгейі тұрғысынан оны он орап алатын шығарма болатын. Аудармашысы сәтті табылғанда әлемдік деңгейдегі бестселлерге айналатын көркем дүние болатын.

Кремль ондайға жол беруші ме еді? Есесіне қазақ прозасының 60-жылдардағы белесті туындысы ретінде өз қазынамызда қалды.

Романның басты құндылығы – оның шынайы реализмінде. Тағдыры тығырыққа тірелген майдангер, қайсар жан барар жер, басар тауы қалмаған соң қойшы болып, ауыр, ақ, адал еңбектің нанын жеймін деп туған даласында қой бағады. Күтпеген жерден көз ілмей бағып жүрген, алдындағы мыңдаған қоймен алапат боранға ұшырайды. Осынау боран стихиясы арқылы армансыз суреттелетін көріністер, кейіпкердің жан азабы арқылы ашылатын ішкі жан дүниесі, ешқандай қоспасы жоқ баяндаулар, авторлық шегіністер, адамдар портреті, олардың арасындағы орын алатын опасыздық, сатқындық, екіжүзділік, достыққа деген тұрақсыздық, немқұрайдылық, барлығы нақты оқиғалар арқылы ашылады.

Қоспанның жан дүниесі сол тұстағы моральдық азғындауға түскен қоғам шындығымен терең сабақтас-тықта суреттеледі. Дәуір шындығы адамдар тағдыры арқылы көрінеді. Шығарма тұтастай романның үш басты кейіпкері – Қоспанның, Қасболаттың, Жаңылдың жан дүниесін, бір-біріне ұқсамайтын тағдырларын бейнелеуге құрылған. Роман өте тартымды оқылады. Жазушының суреткерлік шеберлігін, қаламгерлік мақсат, мұратын да мейлінше анық көрсеткен туындысының бірі осы роман. Әйгілі Ш.Айтматовтың «Қош бол, Гүлсары!» повесті бір тұста осынау романдағы идеямен, тақырыппен терең сабақтасындай көрінді. Әрине, Айтматов өз шығармасын Ахтановтан кейін жазды. «Қош бол, Гүлсары» повесті де бас кейіпкер қойшы Танабайдың, соғыс ардагерінің ауыр да аянышты тағдырымен аяқталады. Келесі шығармасы «Шырағың сөнбесін» роман-дилогиясында да Т.Ахтанов тағы да соғыс тақырыбына қайта оралады. Майдан шындығын енді басқа қырынан алып бейнелейді. Күйеуі Қасымбек бір түнде майдан шебіне аттанған соң жау тылында қалған бас кейіпкер, қазақ әйелі Нәзира бейнесі арқылы, соның тағдыр жолы арқылы суреткер жазушы, енді әдебиетімізге соғыс азабын басынан кешірген қазақ анасының образын алып келді. Бұл туынды да таза, шынайы психологиялық шығарма.

Ал енді Тахауи Ахтановтың әдебиет сынына, әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі де өлшеусіз.

Ол өткен ғасырдың 50-70-ші жылдары күнделікті әдеби үдерісте, қазақ әдебиетінің барлық жанрларында көрініс берген көркемдік жаңалықтардың барлығын қалт жібермей, өзінің бағасын беріп отырған.

Әсіресе әдебиет айдынында алғашқы қадамдарымен көріне бастаған, жақсы шығармаларымен келген жас буын, жаңа толқын қаламгерлердің барлығын есімін атап, әрқайсысының табыстары мен кемшіліктеріне тоқталған.

Туған әдебиетіміздің сол тұстағы тыныс-тіршілігін, көркемдік ізденістерін Тахауи Ахтановтың үнемі жарияланып отырған әдеби-сын мақалаларынан анық аңғарамыз. Бірнеше рет жазушылар Одағының пленумдарында, жыл қорытындыларында ауқымды баяндамалар жасап, әдебиетіміздің болашағы туралы, көркемдік табыстарымыз туралы, шығарманың тілі, қаламгерлік тың ізденістер туралы өте құнды талдаулар жасаған, ой-пікірлер айтқан. Әдеби сынға, әдебиет тарихына арналған сүбелі-сүбелі үш кітабында, әсіресе әлемдік деңгейдегі суреткер жазушы М.Әуезов, әдебиет алыптары Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов жайында жазған көлемді әдеби-талдау, әдеби-зерттеу мақалалары жаңалығымен, тереңдігімен, құнарлы тілімен баурап алады. Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов шығармашылығына қайта-қайта айналып соғып отырған.

Ал енді бір шоғыр қазақтың аса дарынды, талантты ақын жазушылары туралы жазған мақалалары да өте құнды, маңызды. Олар бүгінгі таңда да мәнін, өзектілігін жоғалтқан жоқ. Солардың арасында, әсіресе Қ.Аманжолов, Т.Әлімқұлов, Ә.Нұрпейісов, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, С.Мәуленов, Қ.Шаңғытбаев, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев, С.Мұратбеков, Ш.Мұртаза, С.Бердіқұлов сынды қаламгерлердің тұңғыш жарық көрген туындыларына, олардың туған әдебиетімізге алып келген көркемдік табыстарына ақ жүрегімен ағынан жарылып, төгіліп, терең талдауларға құрылған әдеби-сын мақалалар жазған екен.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романына жасаған талдау мақалалар сериясын мен Абайтану, Әуезовтану ғылымына қосылған үлкен үлес деп есептеймін. М.Әуезов пен Ғ.Мүсіреповті оқырманға танытудағы еңбегін ешқашан ұмытпауымыз керек.

Қорыта айтқанда, Т.Ахтановтың қаламынан қазақ әдебиетіне атап айтарлықтай мол мұра қалды. Орда бұзар отыз жасында-ақ жарқ етіп әдебиет айдынында көрінген суреткер жазушының 1956 жылы жарық көрген әйгілі «Қаһарлы күндер» романынан бастап әдебиеттің барлық жанрларында сүбелі-сүбелі деген туындылары бірінен кейін бірі дүниеге келді.

Олардың әрқайсысы әдебиеттегі өз орнын ойып алды. Санамалап шықсақ: 1960-жылғы «Махаббат мұңы» (повестері мен әңгімелері), 1963-жылғы «Дала сыры» (повестер мен

әңгімелері), кейінгі атақты «Боран» романына ұласатын туындысы (1966-жылы Мемлекеттік сыйлыққа ие болған), 1956, 1968, 1980-жылдары жарық көрген «Ғабит Мүсірепов», «Керуен», «Көкейкесті» атты әдеби-танымдық деңгейі аса жоғары, өте құнды әдеби-сын, әдеби-зерттеу еңбектері, 1968-жылғы «Көк құтан» әңгімелер жинағы, 1971-жылғы «Үндістан» атты сапарнама очерктер кітабы, 1973-жылғы «Шырағың сөнбесін» атты роман-дилогиясы, «Ант» атты драмасы, 1978-жылғы «Ана дауысы» атты драмаларының жинағы, оның үстіне ұлттық театр сахналарының төрінен түспеген «Сәуле», «Әке мен бала», «Махаббат мұңы», «Күтпеген кездесу», «Арыстанның сыбағасы», «Күшік күйеу» сияқты драмалық және комедиялық туындыларын аттап өте алмаймыз. Бұлардың барлығы да классикалық дүниелер. Жазушы-драматургтің сахналық туындылары ұзақ жылдар бойы орыс, басқа да түрік тілдес туысқан халықтар театрларында үлкен табыспен қойылды. Қаламгер аударма саласында да өнімді еңбек етті. Алексей Толстойдың әйгілі «Азапты сапарда» («Хождение по мукам») атты трилогиясын, М.Горькийдің таңдамалы әңгімелерін ана тілімізде сөйлетті.

Шығармашылық жолын өлең жазудан бастаған жас дарын, жас майдангер осылайша жарты ғасырға жуық туған әдебиетіне адал қызмет етті. Бірде бір нашар, осал, ортаңқол шығарма жазған жоқ. Алғашқылардың бірі болып «Халық жазушысы» құрметті атағына ие болған да суреткер қаламгер Тахауи Ахтанов. Бұл енді елінің, халқының, қалың қазақ оқырмандарының берген шынайы, жоғары бағасы еді. Әдебиет алыптарының бірі, әрі бірегейі болған Тахауи Ахтановтың бүгінгі ғасырлық тойы – туған әдебиетіміздің биік белесі деп есептеймін.

2023

Сәмен ҚҰЛБАРАҚ,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы

НАМЫС СУРЕТКЕРІ

Әдеби дәстүрсіз әдебиет дамымайды. Қазіргі көркем сөз өнері қаншалықты еркіндік алды дегенмен, өткеннің бай тәжірибесін бойына сіңірмей өспейді. Бүгінгі проза жөнінде де осыны айтуға болады. Ж.Аймауытовты, М. Әуезовті, Б. Майлинді, Ғ. Мүсіреповті игермей, өрелі проза өрге баспас еді. Алыптар тобынан соң бұл қатарда соғыс жылдарынан кейін әдебиетке келген өзге қаламдастармен бірге Тахауи Ахтанов бар. Бүгінде 100 жылдығы аталып отырған ол көркемдік әлемін қалыптастырған қарымды прозаик, шебер драматург, өткір ойлы сыншы болды. Алыптар дәстүріне сай әдебиеттің барлық жанрында аянбай еңбек етіп, шығармашылдықтағы адалдықты ту қылып ұстанды.

Дәуірдің соқтықпалы толқындарының жазушының қалыптасуында үлкен орны бар. Бәлкім, мұны суреткерлік дүниетанымның алғышарттары дерміз. Тахауи да уақыттың ауыртпалығын көріп өсті. Балалық шағы ХХ ғасырдың 30-жылдарының басындағы алапат ашаршылықпен, сталиндік репрессиямен тұспа-тұс келді. Буыны қатая келе жаһандық соғысқа аттанды. Мұның барлығы болашақ жазушы үшін өмірлік, шығармашылық толағай жүк болды.

Соғыс жылдарынан кейінгі әдебиетті Т. Ахтановсыз елестету мүмкін емес. Оның «Қаһарлы күндер», «Боран», «Шырағың сөнбесін» романдары мен повестері, әңгімелері қазақ прозасының көкжиегін кеңейтті. Әр шығармасы уақытында әдебиетке жаңалық болып еніп, кітап сүйер қауымның ықыласына бөленді. Ахтанов прозасы әдебиеттегі М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінен, Ж. Аймауытовтың, М. Әуезовтің туындыларынан бастау алған психологизм арнасын жаңа заман тақырыбымен өрістетті. Оның прозасы қат-қабат астарлы болып келді. Уақыттың қатал шындығынан бастау алғандықтан, қоғамның сол кезде айтыла қоймайтын ірі мәселелеріне бағытталды. Басын тауға да, тасқа соғып, әлібеттік іздеген жанның адамдық мәселелерін қозғалды.

«Қаһарлы күндер» романында автор өзі секілді қарапайым тірліктен майданға аттанған адамдардың психологиясын бір взвод көлемінде суреттейді. Бұл жөнінде жазушы: «...Мен ең алдымен бұғанасы қатпай, майданға кірген, от ішінде есейген өз қатарым туралы айтқым келді. Мені және бір қызықтырған соғыстың шытырман оқиғасы, қауіп-қатері емес, сол соғыс арқылы, қауіп-қатер арқылы ашылатын адам характерлері болды» деп жазды. Т. Ахтанов осы үддеден шықты. Әр алуан мінезді Ержан, Кәкібай, Қартбай, Бандаренко, Зеленин, Көжек тәрізді кейіпкерлердің ұрысқа түскендегі характерлері, шынығуы мен ширығуы қызықты да шынайы бейнеленді. Соғыстың қаһарлы сәтін арқау еткен шығармада шайқастың реалистік картиналары жасалған. От пен оқтың ортасындағы жауынгерлердің психологиясы ашылды. Романда сюжет шебер өрбітілген. Взвод командирі Ержан мен санитарка қыз Раушан арасындағы махаббат сезімі, Раушанның жылпос Уәлиге алдануы оқиғаны ширықтыра түскен.

Адамдық сезім соғыс кезінде де жұтылмайды. Бұл ретте роман Э. Хемингуэйдің «Қош бол, қару» шығармасындағы Генри мен Кэтрин арасындағы махаббат сезімін, тағдыр талқысын еске салады. Туындыда сондай-ақ соғыс жылдарынан кейінгі кеңестік әдебиетке тән емес ұрыстың шегініс сәттері, жанқиярлық қаһармандық пен қорқақтық, сатқындық психологиясы параллель суреттелген. П. Омилянчук: «Сатқын және қорқақ Уәли Молдабаев образы анық жасалған» дейді. Шығармадан даңқты батыр Бауыржан Момышұлы мен Тахауи Ахтановтың бауырластық сезімі айқын аңғарылады. Батальон командирі Мұрат Арыстановтың прототипі Бауыржан Момышұлы екені білінеді. «Қаһарлы күндер» романы Б. Момышұлының «Артымызда Москва» повесімен бірге 50-жылдардағы соғыс тақырыбына жазылған жемісті шығарма саналды.

«Боран» романында соғыстан аман-есен оралған солдаттың жан жарасы жазылды. Қоспанның соғыста тұтқынға түсуі кейінгі бейбіт өмірінде қасіретке айналған. Қайда барса, «сүтке тиген күшіктей» сенімсіздік алдынан шығады. Ал соғыстың қан қасабынан аман-есен құтылып, елім деп, жерім деп оралған адал жанға сенімсіздік ауыр тиеді екен. Осы халді Жаппасбай секілді шолақ белсенді арсыздықпен пайдаланып, қыр соңына түсіп алады. Ауданға бұрынғы командирі Қасболат басшы болып келгенде, іштей қатты қуанған. Әділін айтып, ақтап алады деген. Сөйткен командирі де жалт береді. Қоспан тығырыққа тірелген. Япырау, енді не істеуге болады?! Бәрі

тастап қойға кетеді. Үш күндік боранға ұшырайды. Шығармада кең көлемді психологиялық параллелизм – іштегі аласапыран арпалыс пен табиғаттың бет қаратпас бораны қатар өріледі. Жазушы – реалист. Уақыт пен кеңістік шынайылықпен бейнеленген. Дала табиғаты, жер реңі, боран, ақ түтекке оранған қойлардың қимыл-қозғалысы мен ашыққан сәттегі адам жаны түшіркенер әрекеттері, астындағы төртөбел аттың аяңы, қойшының серігі екі иттің – Құтпан мен Майлыаяқтың қасқырлармен арпалыс кезіндегі мінездері – жіті білгірлікпен, аса сезімталдықпен суреттелген. Қоспанның қоғамға қояр сұрағы көп. Соғыстағы ер жүрек командирі мұның адалдығын біле тұра неге араша түсе алмады? Неге жалт берді? Сатқындықтың үлкен-кішісі болады ма? Жазушымен бір сұхбатта: «М. Шолоховтың «Адам тағдыры» әңгімесінде тұтқынға түскен солдаттың ауыр жағдайы суреттелетін еді ғой, ал олардың біздің елдегі азабы тұтқындағыдан кем болған жоқ. Мен Қоспан басындағы осы азапты өткелді бейнелеу үшін жаздым ғой», - дегені бар. Қоспанның жан дүниесін қинаған сұрақ дәуірдің, уақыттың сұрағы болатын. Қасболат – уақыт сындырған тұлға. Бір кездегі батыл мінезінен айырылып, қарақан басын қорғауға, тіпті көзді бақырайтып қойып жала жабуға дейін құлдырайды. «Боран» – психологиялық роман. Шығарма композициясы бастан-аяқ үш қаһарманның – Қоспанның, Қасболаттың, Жаңылдың жан дүниелік иірімдеріне құрылған.

Т. Ахтанов прозасының өзіндік қасиеті – қайталауды жақтырмайды. Майдангер жазушы «Шырағың сөнбесін» дилогиясында соғыс тақырыбына жаңа қырынан келді. Шырт ұйқыда жатқанда соғыс басталып, бір бұйрықпен күйеуі Қасымбек шайқас шебіне аттанғанда, командирлердің әйелдерімен бірге Нәзира жау тылында – ұйтқыған оқ пен оттың ортасында қала береді. Автор соғыс алапатын қазақ келіншегінің қабылдауымен суреттейді. Нәзираның аяғы ауыр. Жан-жақтан ажал араны ашылып тұрғанда, құрсақта өмірге ұмтылған тіршілік нышаны бүлкілдейді. Жазушы осы контрастыны ширықтыра дамытып, әйел психологиясын шебер ашқан. Нәзира бейнесі, оның еске алуымен суреттелетін Қамқа әжесі – шын мәнінде қазақ әйелдері образын жаңа қырымен байытқан аяулы тұлғалар. Ұлттар арасындағы бауырластықты автор соғыс шындығынан өрбітеді. Орыс келіншегі Света мен Нәзира арасындағы байланыс, Дуния кемпірдің қауіп-қатерге қарамай, үйіне Нәзираны паналатуы уақыт шындығынан туған ситуациялар болатын. Нәзира бойындағы қайрат пен тектілік «шырағың сөнбесін» деп үнемі қайталап айтып отыратын Қамқа

әжесінен бастау алып жатқандай. Романда соғыстың жеке адам басына төндірген қауіп-қатері мен адамдарды аяусыз қырғынға ұшыратып жатуы, қайғы-қасіреті шытырман оқиғалармен бейнеленген. Шығармадағы жүректі қозғар ең бір әсерлі сәттер – балалардың өлімі. Жазықсыз бейкүнә бала мен соғыс жойқыны шығармада арнайы желі болып тартылған. Бас кейіпкер Нәзираның атымен бірінші жақта баяндалатын туындыда оның еске алуымен 30-жылдардың басындағы ашаршылық кезеңі, орыс әйелі Светаның еске алуымен сталиндік репрессия жылдарының шырғалаңы ашылады. Жазықсыз балалар Жұмаштың, Боряның, «ән салып берейінші» деп немістердің алдында шырылдап бар даусымен аязды кеште ән салатын Парашканың өлімдері, сатқын әкесінің жазалануы сәтіндегі бала Прошканың күйзелісі тек – аяушылықты тудыратын сәттер ғана емес, соғыстың қасіретін барынша тереңдетіп аша түскен эпизодтар. Бұл ситауациялардың қай-қайсысын да автор шеберлікпен, адам тағдырымен ұштастырып әсерлі суреттеген.

Тұтастай алғанда, «Қаһарлы күндер» романында көрініс беретін психологизм нышаны «Боран», «Шырағың сөнбесін» шығармаларында жазушы прозасының басты стильдік даралығына – үлкен арнаға ұласады. Романдардың қаһармандардың ішкі жан дүниесі диалектикасына құрылуы Т. Ахтанов прозасының айшықты сипаты дер едік. Үш роман – Ахтанов көркемдік әлемінің биік шыңы. Сондықтан да академик З. Қабдоловтың: «- Тахауи Ахтанов кім? – десе, мен («Ұлы» деп қайтейін), - «Үлкен үшеу: «Қаһарлы күндер», «Боран», «Шырағың сөнбесін» - дер едім де, одан әрі жұмған ауызымды ашпас едім. Неге? Негесі сол, - бұл «Үлкен үшеуді» талдау – өзінің Ахтановын таныған қазақ оқушысы үшін мүлде артық әрекет», - деуінде шындық бар. Ахтановтың соғысты мансұқтаған, бейбіт өмірді, халықтың бақытты тұрмысын, қоғамдағы әділеттілік пен адалдықты аңсаған гуманистік идеясы көркем өріледі.

Тарлан талант иесі бүкіл саналы ғұмырында бар күш-қайратын, дарын қуатын ұлттық әдебиеттің кемелденуіне арнады. Оның туындыларының бүгінгі ұрпаққа да айтары мол. Ахтанов жаққан алау қазақ халқы барда, әдебиетті сүйер қауым барда өшпейді деп білеміз.

2023